

DEZVOLTAREA EMOTIIONALĂ: ABILITATEA DE A TRĂI EMOTII

Elena Geangu

Institutul de Istorie „George Bariț” din Cluj-Napoca

1. UTILITATEA STUDIERII DEZVOLTĂRII EMOTIIONALE

Lucrarea lui Charles Darwin *Expresia emoțiilor la om și animale*, publicată în 1872, este recunoscută ca fiind piatra de temelie a studiului modern asupra emoțiilor. Mai exact, emoțiile au început să fie considerate funcționale, esențiale pentru supraviețuirea speciei, contrar perspectivei conform căreia acestea aveau valență disfuncțională în sensul de a fi ceva ce trebuie respins, controlat. În general, Darwin a considerat comportamentele ca fiind proprietăți funcționale ale speciei care joacă un rol în adaptare. Cel de-al doilea impact l-a avut evidențierea funcției emoțiilor în reglarea relaționării interindividuale, în special expresia acestora.

Studiile efectuate asupra emoțiilor au arătat că acestea nu sunt în mod necesar iraționale sau nonraționale, cât mai degrabă relația dintre emoție și rațiune este una integrativă și reciproc suportivă.

Emoțiile ca patrnuri de evaluare și răspuns par să apară de-a lungul evoluției speciei și de-a lungul dezvoltării individului. Principala lor funcție este aceea de a oferi evaluări/aprecieri asupra a ceea ce se întâmplă – dacă este dăunător, amenințător sau benefic pentru ființa noastră în anumite condiții. Astfel, emoția este considerată a face parte din procesul de a raționa și de a lua decizii¹, având influențe semnificative la două nivele:

1. Formarea planului sau a intenției, alegerea deciziei, inițierea acțiunii;
2. Modul în care un plan sau o intenție este executată sau desfășurată.

Emoția are impact asupra ambelor.

Pe de o parte influențează *tendința sau readiness de a acționa*, întrucât diferite emoții corespund cu diferite patrnuri de a acționa (furia – agresiune; frica – pregătirea de evadare rapidă din situații periculoase). *Tendința spre acțiune* se referă la stări de pregătire pentru a executa o modalitate de acțiune dată, implicând atât activarea fiziologică, cât și pregătirea psihologică care urmează aprecierii

¹ A. R. Damasio, *Descartes' error: emotion, reason, and the human brain*, New York, G. P. Putnam's Sons, 1994.

emoționale. Tendința spre acțiune și pregătirea sunt consecințe naturale ale unei anumite aprecieri emoționale a modului de coping cu situația². Se consideră că aceste tendințe și aprecieri sunt controlate de evoluție și adaptare.

Luarea deciziei se referă la procesul de a alege o opțiune sau un curs de acțiune preferat dintr-un set de alternative. Implicarea emoțiilor în luarea deciziilor aduce avantajele vitezei și a eficienței în conturarea opțiunilor de acțiune și în evaluarea acestora. Semnalul emoției permite să alegi dintre alternative puține, reduce substanțial povara computațiilor bazate pe calcule convenționale. Luarea deciziei pe bază de emoții asigură că aceasta este semnificativă pentru subiect, luând în considerație ceea ce este cu adevărat important pentru individ³.

Gross⁴ face distincția între două categorii de funcții adaptative ale emoțiilor:

Funcții la nivel de reglare intraindividuală

1. Ajustează stilul cognitiv în funcție de cerințele situaționale⁵;
2. Facilitează luarea deciziilor⁶;
3. Pregătește individul pentru răspunsuri motorii rapide⁷;
4. Promovează învățarea⁸.

Funcții de reglare la nivel interindividual (social)

1. Furnizează informații despre intențiile comportamentale⁹;
2. Oferă indicii despre caracterul bun sau rău al stimulilor¹⁰;
3. Permite respectarea scenariilor comportamentale sociale complexe¹¹.

Conceptul de control emoțional a apărut pentru prima dată în psihologia dezvoltării în 1980¹², pentru ca mai apoi atenția acordată acestei linii de studiu să crească¹³.

Cercetarea contemporană asupra controlului emoțional rămâne preocupată de reducerea experienței emoționale negative prin control comportamental sau mental. S-a pus accent pe modul în care indivizii intensifică sau scad experiența sau expresia unei game largi de emoții pozitive sau negative (Parrott, 1993).

² J. Zhu, P. Thagard, *Emotion and action*, „Philosophical Psychology”, 15, 2002, p. 19–36.

³ *Ibidem*.

⁴ J.J. Gross, *Emotion Regulation: Past, Present, Future*, „Cognition and Emotion”, 13, 1999, p. 551–573.

⁵ Clore, apud J. J. Gross, *op. cit.*

⁶ Oatley și Johnson-Laird, apud J. J. Gross, *op. cit.*

⁷ Frijda, apud J. J. Gross, *op. cit.*

⁸ Cahill, Prins, Weber și McGaugh, apud J. J. Gross, *op. cit.*

⁹ Ekman, Friesen și Ellsworth, apud J. J. Gross, *op. cit.*

¹⁰ Walden, apud J. J. Gross, *op. cit.*

¹¹ Averill, apud J. J. Gross, *op. cit.*

¹² J. Campos, K. Barrett, M. Lamb, H. Goldsmith, C. Sternberg, *Socioemotional development*, în: *Handbook of child psychology*, vol. 2 (*Infancy and developmental psychology*), Mussen (ed.), New York: Wiley, 1983.

¹³ J. J. Campos, R. G. Campos, K. C. Barrett, *Emergent themes in the study of emotional development and emotion regulation*, „Developmental Psychology”, 25, 1989, p. 394–402.

Studiile despre stilurile de control emoțional au fost făcute mai ales în ceea ce privește rolul lor în patologie (Cicchetti, Ackerman & Izard, 1995; Gross & Munoz, 1995), deși în prezent se îndreaptă tot mai mult și către funcționarea normală (Catanzaro, 1996).

Unul dintre neajunsurile cercetării contemporane în acest domeniu constă în metodologia folosită, care cuprinde în special metode corelaționale și experimentale și mai puțin studii clinice.

2. PRINCIPALELE TEORII ALE DEZVOLTĂRII EMOȚIONALE

2.1. PIAGET

Dezvoltarea afectivă este văzută ca o serie de stadii. Trăirile emoționale sunt studiate în două planuri¹⁴:

Intraindividual – trăirile afective despre propria persoană. Acestea sunt prezente încă de la naștere, fiind organizate ereditar. Pe măsură ce copilul înaintază în vârstă, acestea se dezvoltă, manifestându-se abilitățile de experiențiere subiectivă a emoțiilor și dobândind rol de reglare conștientă a comportamentului intențional.

Interpersonal – trăirile despre alți oameni. Primele manifestări au forma unor răspunsuri intuitive. În copilărie iau forma versiunii normative a afectelor din cultură, pentru ca în final să poată dobândi statutul de trăiri ideale.

2.2. POSTPIAGETIENI – TEORIA EMOȚIILOR CONSTRUITE SOCIAL

Henry Dupont pornește de la premisa că emoțiile cu formele lor multiple nu sunt înnăscute, ci construite social – componente ale personalității pe care indivizii le creează pe baza interacțiunilor cu alți oameni în perioada dezvoltării. Trăirile și emoțiile sunt construcții informate de trebuințe și valori, care se schimbă considerabil pe parcursul dezvoltării¹⁵.

Face distincție între *trăire* (engl. *feeling*) ca tip de evaluări care reglementează energia și *emoție*, ca acțiune care rezultă din necesitatea de satisfacere/îndeplinire a nevoilor. Emoția este secvență de comportament care derivă din trăiri, este construcție cognitivă sau *schemă de acțiune*. Cu alte cuvinte:

Emoția este traducerea unei trăiri într-o construcție cognitivă sau acțiune.

Specific acestei teorii este caracterul dobândit al emoțiilor.

La naștere există doar un vag sentiment de stres sau stare de bine, împreună cu capacitatea de a separa aceste trăiri pe parcursul anilor. Factorii care sunt implicați în diferențierea emoțională sunt: a) *maturarea sistemului cognitiv al copilului*; b) *experiențele copilului cu alți oameni*.

¹⁴ M. R. Thomas, *Recent theories of human development*, Sage Publications, 2001.

¹⁵ *Ibidem*, p. 3.

Prin urmare, interacțiunea copiilor cu alți oameni importanți din viața lor stimulează diferențierea acestora în tipuri mai precise (în particular, acele tipuri desemnate de cultură). Influența culturii este mijlocită de convingerile copiilor. Ei își construiesc expectanțe despre normele culturale, despre modul în care societatea se așteaptă ca ei să se simtă în diferite circumstanțe și ce tip de comportament ar trebui să adopte pentru a exprima acele sentimente. Astfel, situațiile care declanșează o anumită emoție, precum și formele de manifestare a emoției sunt diferite de la cultură la cultură.

Treptat, individul își construiește propria versiune a normelor culturale despre trăiri și emoții.

2.3. TEORIA RELAȚIONALĂ A DEZVOLTĂRII EMOȚIONALE (LAZARUS)

Urmărește caracterul procesual al emoțiilor, concentrându-se asupra mecanismului care permite apariția acestora. De asemeni, se acordă o importanță sporită relației dintre organism și mediu, pornindu-se de la premisa că emoția nu poate fi înțeleasă numai din perspectiva persoanei sau a mediului, mai ales în analize simple de tip input-output.

Se stipulează patru etape ale unui episod generator de emoții:

1. *antecedentele cauzale* – attribute ale personalității (scopuri, credințe, valori, scheme mentale, reprezentări mentale) și attribute ale mediului (cerințe, constrângeri, resurse, posibilitatea rănirii).
2. *anticipare* – leagă antecedentele cauzale de interacțiune. Poate produce în sine afecte (anxietatea expectată, teamă sau bucurie) care sunt purtate în episod și influențează modul în care se va comporta individul.
3. *interacțiune*:
 - a) *provocarea* (orice schimbare în mediu sau individ pe care individul o interpretează ca afectând relația persoană-mediu, astfel încât să crească posibilitatea beneficiului sau daunelor);
 - b) *desfășurarea* (reacția emoțională în persoana A și răspunsul de la persoana B);
 - c) *rezultate* (starea emoțională ultimă ce derivă din felul în care individul a evaluat episodul în termeni de stare de bine personală).

Procesele implicate în interacțiune sunt **evaluare** (ce ar putea să fie gândit sau făcut) și **coping** (ce face sau gândește).

Termenul de **evaluare** este folosit pentru a defini modul în care reprezentările interacțiunii cu mediul sunt procesate în termeni de relevanță pentru scopurile personale și stare de bine. Procesele de **evaluare primară** și **secundară** generează emoții.

Evaluarea și emoțiile rezultate influențează mecanismele de coping, care la rândul lor schimbă interacțiunea persoană–mediu. Interacțiunea modificată este reevaluată, iar această reevaluare duce la o schimbare în calitatea și intensitatea emoției¹⁶.

¹⁶ D. David, *Rational emotive behavioral therapy (REBT): the view of a cognitive psychologist*, în: *Theoretical developments in REBT*, W. Dryden (ed.), London Brunner/Routledge, 2002.

Tabelul 1

Tipuri de evaluare

<i>EVALUARE PRIMARĂ</i>	<i>EVALUARE SECUNDARĂ</i>	<i>REEVALUARE</i>
RELEVANȚA MOTIVAȚIONALĂ (evaluarea măsurii în care interacțiunea este relevantă/utilă pentru scopurile personale) CONGRUENȚA MOTIVAȚIONALĂ (măsura în care interacțiunea este consistentă cu propriile scopuri).	ACCOUNTABILITY (cine și ce primește credit pentru rezultatele interacțiunii) POTENȚIAL PENTRU COPINGUL CENTRAT PE PROBLEMĂ (reflectă evaluarea propriei abilități de a acționa direct asupra situației) POTENȚIAL PENTRU COPINGUL CENTRAT PE EMOTIE (reflectă adaptarea psihologică a cuiva la interacțiune) EXPECTANȚELE VIITOARE (se referă la posibilitatea de a face schimbări în situația actuală)	Evaluare modificată pe baza noilor informații provenite din mediu și/sau din partea persoanei.

Studiile efectuate pe adulți arată că la nivel molecular evaluarea reprezintă componente specifice de procesare a informației. Acestea au fost organizate în șase tipuri de evaluare: evaluare primară, evaluare secundară și reevaluare¹⁷.

4. *efecte imediate* – efecte fiziologice, sentimente pozitive sau negative.

5. *efecte de lungă durată* (stare de sănătate, stare de bine, calitatea relațiilor sociale).

2.4. TEORIA PROCESĂRII SOCIALE A EMOȚIILOR¹⁸

Prezintă o serie de aspecte preluate din perspectiva sistemelor dinamice, precum și o serie de principii care stau la baza conceptelor în lumea fenomenelor emoționale. Printre aceste principii se numără: maleabilitatea dezvoltării sistemului emoțional; tranziții în dezvoltare bazate pe auto-organizare și non-linearitate.

Aceste principii permit:

- detectarea proceselor relevante emoțional din contextul social,
- înțelegerea combinărilor emoționale,
- relaționarea cu natura informației emoționale (gradient vs. categoric)

pe care indivizii o percep și construiesc.

¹⁷ Smith, apud David, *op. cit.*

¹⁸ A. Fogel, E. Nwokah, J. Young Dedo, D. Messinger, K. L. Dickson, E. Matusov, S. A. Holt, *The social process theory of emotion: a radical contextualist perspective*, „Social Development”, 1, 1992, p. 332–335.

Sistemele dinamice formează paternuri printr-un proces numit stabilitate dinamică. Paternul nu este menținut de o instanță de organizare superioară sau executiv central, ci mai degrabă de activitatea de cooperare a elementelor. Procesele care induc schimbare comportamentală și de dezvoltare în sistem se auto-organizează și creează tranziții non-lineare între paternuri *stabile*. Conform acestei perspective, sistemul nervos central este membru participant și de schimbare în sistemul aflat în dezvoltare¹⁹.

Sistemele sunt reductibile numai la relațiile constitutive, iar componentele sistemului nu pot fi definite independent de aceste relații.

Emoțiile nu există în mod obiectiv nicăieri. Ele sunt relaționale, emerg din unificarea creierului, a corpului care se mișcă și simte și a mediului. Nici una dintre aceste componente nu are semnificație în sine și nici una nu ar putea opera de una singură.

Unitatea de analiză este o unitate procesuală, paternul de privire, expresie facială și acțiune care apar atunci când copiilor de până la 1 an le sunt prezentate 2 obiecte pe care să le pună împreună în cadrul unei situații sociale.

3. COMPETENȚA EMOȚIONALĂ

Denham et al.²⁰ prezintă competența emoțională ca fiind unul dintre elementele esențiale ale funcționării sociale. Competența emoțională are trei componente de bază, considerate a fi cruciale pentru rezolvarea cu succes a sarcinilor de tip social: experiențierea emoțiilor, exprimarea emoțiilor și înțelegerea emoțiilor.

Majoritatea studiilor care investighează dezvoltare emoțională, mai exact cele referitoare la dezvoltarea abilităților de experiențiere a emoțiilor utilizează paradigme experimentale care folosesc ca indici pentru trăirea emoțională a subiectului investigat expresia facială^{21, 22, 23, 24}. Astfel, studiul dezvoltării experiențierii emoțiilor sau a abilității de a trăi emoții este mijlocit de studiul expresivității emoționale.

Paradigmele experimentale folosite pornesc de la premisa că, cel puțin în cazul adulților, există o serie de emoții de bază (bucurie, frică, furie, dis gust,

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ S. Denham, M. von Salisch, T. Olthof, A. Kochanoff, S. Caverly, *Emotions and social development in childhood*, în C. Hart și P.K. Smith (ed.), *Handbook of child social development*, NY, Blakwell Publishers, 2002.

²¹ L. A. Camras, J. J. Campos, H. Oster, K. Miyake, *Japanese and American infants' response to arm restraint*, „Developmental Psychology”, 28, 1992, p. 578–583.

²² L. A. Camras, J. J. Campos, R. Campos, K. Miyake, H. Oster, T. Ujiie, L. Wang, Z. Meng, *Production of emotional facial expressions in European American, Japanese, and Chinese infants*, „Developmental Psychology”, 34, 1998, p. 616–628.

²³ J. Strayer, W. Roberts, *Facial and verbal measure of children's emotions and empathy*, „International Journal of Behavioral Development”, 20, 1997, p. 627–649.

²⁴ C. Izard, C. Fantauzzo, J. Castle, M. Haynes, M. Rayias, P. Putnam, *The ontogeny and significance of infants' facial expressions in the first 9 months of life*, în „Developmental Psychology”, 31, 1995, p. 997–1015.

tristețe, dispreț, etc.) ce se caracterizează prin expresivitate facială universal distinctă, aspecte fiziologice distincte²⁵, mecanisme de evaluare automată, evenimente antecedente universale, manifestări diferite din punct de vedere al dezvoltării, debut rapid, durată scurtă, apariție involuntară, gânduri, imagini, amintiri asociate distincte, experiență subiectivă diferită²⁶.

Pentru identificarea expresiilor faciale caracteristice fiecărei emoții de bază au fost construite o serie de sisteme de interpretare care pornesc de la analiza componentială a motricității musculaturii faciale, căutând să identifice paternuri specifice. Aceste sisteme sunt diferite pentru copii (BabyFACS – Analyzing Facial Movements in Infants) și adulți (AFEX – A system for identifying affect expression by holistic judgements; FACS – Facial Action Coding System, HOFACS – a simplified home observation coding system).

3.1. EXPERIENȚIREA EMOȚIILOR

Se referă la conștientizarea și recunoașterea emoțiilor proprii și a celorlalți, precum și la abilitatea de a controla exprimarea propriilor trăiri în contextul interacțiunilor sociale²⁷. Din această perspectivă, a fi competent emoțional presupune mai întâi a recunoaște faptul că o emoție este trăită.

Denham²⁸ nu face o distincție foarte clară între cele trei concepte propuse pentru a explica problematica competenței emoționale. Astfel, atât abilitatea de a experienția emoții, cât și cea de a exprima emoții sunt definite ca reglare eficientă a expresiei emoționale în funcție de scopurile proprii și normele culturale existente. Este posibil ca această confuzie să se datoreze tocmai constrângerilor conceptuale și metodologice existente în prezent în domeniul dezvoltării emoționale: utilizarea expresiei emoționale comportamentale și faciale ca indice al trăirii emoționale fără a exista certitudinea că cele două sunt echivalente (această problematică va fi abordată în detaliu într-o secțiune specială în cadrul acestui material).

Conștientizarea propriilor trăiri emoționale are atât valoare intraindividuală, cât și interindividuală.

Intraindividual, pentru a avea succes în ceea ce privește controlul emoțional sunt esențiale abilități precum experiențierea clară a trăirilor emoționale, controlul propriilor semnale, să știi ce trebuie să simți și ce nu pentru a-ți atinge propriile scopuri.

Interindividual, conștientizarea și controlul propriilor trăiri emoționale sunt implicate în conformarea cu normele existente la nivel de grup sau culturală.

A fi conștient de propriile trăiri emoționale implică cu necesitate a prezenta abilitatea de a avea trăiri emoționale care pot fi conștientizate sau nu.

²⁵ R. W. Levenson, K. Heider, P. Eckman, W. V. Friesen, *Emotion and autonomic nervous system activity in the minangkabau of West Sumatra*, „Journal of Personality and Social Psychology”, 62, 1992, p. 972–988.

²⁶ P. Eckman, *Basic emotions*, în *Handbook of Cognition and Emotion*, T. Dalgleish și M. Power (eds), U.K., Sussex, John Wiley & Sons, Ltd, 1999.

²⁷ S. Denham, K. Blair, M. Schmidt, E. DeMulder, *Compromised emotional competence: seeds of violence sown early?*, „American Journal of Orthopsychiatry”, 72, 1998, p. 70–82.

²⁸ Denham și colegii, *op. cit.*, p. 70–82.

În ce măsură ne naștem cu posibilitatea de a trăi emoții? Sunt trăirile emoționale inițiale similare cu cele manifestate la vârstă adultă? Există o relație între emoțiile inițiale și cele prezente la vârstă adultă? Dacă da, care este mecanismul care determină trecerea de la acele trăiri emoționale inițiale la cele adulte?

Metodologic apare astfel necesitatea de a identifica încă de timpuriu trăirile emoționale și prin urmare necesitatea stabilirii indicilor comportamentali și/sau neurofiziologici care semnalează prezența acestora.

În mod constant, în literatura de specialitate expresiile faciale au fost considerate indici ai trăirilor emoționale, pornind de la asumția conform căreia fiecare emoție de bază se asociază cu un patern unic de expresivitate facială²⁹.

Din perspectiva dezvoltării emoționale, se pune însă problema în ce măsură aceste expresii faciale, așa cum sunt ele prezente la adulți, sunt înnăscute, adică în ce măsură ne naștem cu abilitatea de a articula paternuri specifice de expresii faciale. Apoi, în ce măsură emoțiile au drept index aceste expresii și, nu în ultimul rând, care este natura relației dintre experiențe, trăiri și expresii³⁰.

Deși expresiile faciale și/sau comportamentale ale emoțiilor se încadrează mai degrabă în secțiunea dedicată abilității de exprimare a emoțiilor, din punct de vedere metodologic trăirea și expresia sunt oarecum inseparabile, întrucât analiza primeia este mijlocită de cea de a doua.

În continuare, vom aborda problematica expresivității emoționale (în special expresivitatea facială) din perspectiva relevanței ei ca indice al trăirii emoționale. Sunt prezentate principalele teorii ale modului de relaționare dintre expresivitatea facială și trăirea emoțională, precum și o serie de date experimentale care aduc argumente pro sau contra acestor formulări teoretice.

3.1.1. Teorii ale expresivității emoționale

Tabelul 2

Teorii ale relației emoție–expresie emoțională

TEORIA EMOTIILOR DIFERENȚIALE (DET)	ABORDAREA FUNCȚIONALĂ A EMOTIILOR	TEORIA SISTEMELOR DINAMICE (DST)
▪ corespondență 1 la 1 între expresia facială și starea emoțională ▪ relație directă între expresii și experiențe ▪ anumitor factori declanșatori le corespund expresii specifice	Relația dintre stare și expresia facială este influențată de: ▪ vârstă ▪ temperamentul copilului ▪ tipul de emoție ▪ învățare	▪ expresiile emoționale sunt forme de comportament motor „ansamblate lejer” ▪ emoția specifică nu este caracterizată de o singură expresie facială. ▪ expresia facială nu este singurul element de expresivitate emoțională

²⁹ Ekman, *op. cit.*, p. 8

³⁰ M. W. Sullivan, M. Lewis, *Contextual determinants of anger and other negative expressions in young infants*, „Developmental Psychology”, 39, 2003, p. 693–705.

3.1.1.1. *Teoria Emoțiilor Diferențiale*
(DET – Izard & Ackerman, 2000; Izard și colegii, 1995)

Sugerează o corespondență 1 la 1 între expresia facială și starea emoțională, precum și o conexiune directă între expresii și experiențe. De asemenea, anumiți factori declanșatori sunt relaționați cu expresii specifice.

3.1.1.2. *Abordarea funcțională a emoțiilor*
(Campos și colegii; Lewis și Michalson)

Expresiile, stările și experiențele suportă modificări de-a lungul dezvoltării, iar conexiunile și disconexiunile dintre ele apar ca funcție a dezvoltării sociale și a învățării. Consideră că o conexiune 1 la 1 între stare emoțională, expresie și experiență emoțională este improbabilă. Relația dintre stare și expresia facială variază cu vârsta și/sau cu temperamentul copilului și cu emoția particulară. Învățarea în context și experiența sunt elemente critice comportamentelor emoționale și expresiilor care sunt observate, corespondența lor cu stările și modul în care fiecare se schimbă de-a lungul timpului.

3.1.1.3. *Abordarea expresiilor faciale emoționale din perspectiva Teoriei Sistemelor Dinamice (DST - Linda Camras)*

Expresiile, la fel ca și alte forme de comportament motor sunt „ansamblate lejer”, astfel încât niciodată o singură expresie facială nu va caracteriza o emoție specifică. Formulează predicții conform cărora mișcări ale diferitelor regiuni ale feței nu se assemblează inițial ca o expresie „facială întreagă”, ci mai degrabă componentele expresive ar putea deveni coordonate gradual, rezultând în expresii stabile și recognoscibile într-un context dat. Expresiile observate depind de interacțiunea între sistemul nervos central, componente motorii coordonate și circumstanțe din mediu.

Linda Camras³¹ consideră **emoția un set de răspunsuri organizate funcțional**. Pentru a înțelege răspunsurile emoționale ale copilului trebuie utilizate și analizate metode de măsură multiple și relația dintre acestea.

3.1.2. DET vs. DST

Una dintre abordările metodologice folosite pentru analiza validității asumpțiilor teoretice mai sus menționate este reprezentată de studiile interculturale.

În cazul adulților, rezultatul studiilor interculturale au evidențiat prezența acelorași patternuri de expresivitate facială a diferitelor emoții de bază, sugerând astfel ideea de universalitatea a expresiilor emoționale faciale ca indicatori ai trăirilor emoționale.

³¹ L. A. Camras, J. J. Campos, H. Oster, K. Miyake, *Japanese and American infants' response to arm restraint*, „Developmental Psychology”, 28, 1992, p. 578–583.

Unul dintre primele studii interculturale (cultura americană și cultura japoneză) care au utilizat eșantioane de copii cu vârste cuprinse între 5 și 12 luni pare să pledeze în favoarea DET³². S-a urmărit reacția (expresie facială + activitate corporală și vocalizare) copiilor în condiții de imobilizare a brațului (engl. *arm restraint*), procedură cunoscută a declanșa reacții de distress. Similar datelor obținute pe populație adultă, la vârsta de 5 luni nu se constată diferențe în ceea ce privește expresia facială, însă timpul de latență pentru acest răspuns este mai mare pentru copiii japonezi. Diferențele în ceea ce privește timpul de latență sunt consistente cu datele care arată că copiii japonezii în primul an de viață sunt mai puțin reactivi pe parcursul procedurilor de testare specifice pentru această vârstă (infant testing procedures)³³. De asemenea, la 2 și la 6 luni copiii japonezi manifestă inițial un răspuns mai puțin intens la procedurile de vaccinare și sunt liniștiți mai rapid³⁴.

Această diferență în timpul de latență nu s-a înregistrat însă și în cazul răspunsurilor comportamentale nefaciale (*struggling*).

Însă, la vârsta de 12 luni diferențele între cele două culturi în ceea ce privește timpii de latență necesari manifestării expresiei faciale dispar, atât copiii americani, cât și cei japonezi manifestând la fel de repede expresia facială ca răspuns la imobilizarea brațului.

Ulterior însă s-a arătat că există diferențe interculturale chiar în cadrul culturii asiatice (între cultura japoneză și cultura chineză), precum și între culturile asiatice și cea americană (cultura americană vs. cultura chineză), cultura japoneză situându-se la mijloc, fiind mai degrabă asemănătoare cu cea americană decât cu cea chineză.

Astfel, s-a urmărit declanșarea a diferite trăiri emoționale (frică, furie/frustrare) folosind proceduri diferite³⁵. S-a considerat că imobilizarea brațului copilului va declanșa reacții de furie-frustrare. Experimentatorul prinde brațul copilului de încheietură și îl ține imobil pe masă timp de maximum 3 minute. „Gorila care mârâie” (creată pentru a declanșa frică) constă în a pune pe masă în fața copilului un cap de gorilă-jucărie, care poate fi activată prin telecomandă de la distanță pentru a emite un zgomot puternic și neplăcut ce imită mârâitul în timp ce ochii se aprind și buzele se mișcă.

S-a constatat că în general copiii chinezi manifestă mai puțină motricitate facială pe parcursul procedurilor. Expresivitatea facială a fost mai redusă atât în ceea ce privește variabilitatea, cât și labilitatea. Astfel, aceștia în general (atât în

³² L. A. Camras, J. J. Campos, R. Campos, K. Miyake, H. Oster, T. Ujiie, L. Wang, Z. Meng, *Production of emotional facial expressions in European American, Japanese, and Chinese infants*, „Developmental Psychology”, 34, 1998, p. 616–628.

³³ Freedman, apud L. A. Camras, J. J. Campos, R. Campos, K. Miyake, H. Oster, T. Ujiie, L. Wang, Z. Meng, *op. cit.*

³⁴ Lewis și colegii, apud L. A. Camras, J. J. Campos, H. Oster, K. Miyake, *Japanese and American infants' response to arm restraint*, „Developmental Psychology”, 28, 1992, p. 578–583.

³⁵ L. A. Camras, J. J. Campos, H. Oster, K. Miyake, *Japanese and American infants' response to arm restraint*, „Developmental Psychology”, 28, 1992, p. 578–583.

episoade de bază, cât și în timpul prezentării stimulilor) au zâmbit (zâmbet Duchenne) mai puțin în comparație atât cu copiii americani, cât și cu cei japonezi (nu au existat diferențe semnificative între aceste ultime două grupuri culturale). De asemenea, au plâns (*cry mouth*) mai puțin (mai puține episoade de *cry mouth* și mai scurte ca durată) față de americani și japonezi.

Analiza componentială a expresiilor faciale arată că, deși între copiii americani și cei japonezi nu există diferențe semnificative în ceea ce privește manifestarea expresivității faciale caracteristice trăirilor emoționale negative, există diferențe în ceea ce privește tipul de mișcare facială efectuat cu preponderență. Subiecții americani produc în timpul prezentării stimulului semnificativ mai mult sprâncene coborâte (*lowered brows*) caracteristice expresiei faciale din timpul plânsului. Subiecții japonezi produc mai mult acțiuni ale zonei centrale a feței (*nasolabial furrow deepening*, cu sau fără încrețirea nasului și/sau buza de sus ridicată), de asemenea, componente ale expresiei feței din timpul plânsului, dar și a celei de dezgust³⁶.

Aceste date sugerează că este destul de improbabilă existența unor reacții expresive universale, pentru că, deși expresia generală la stimuli aversivi folosiți nu diferă semnificativ între cultura americană și cea japoneză, diferențele apar în ceea ce privește elementele care o compun. La acest aspect se adaugă și modul în care apar și alte componente ale manifestării stresului³⁷: la 2–6 luni copiii americani produc expresii ale stresului mult mai deschise (facial și vocal) decât cei japonezi, în timp ce aceștia din urmă produc niveluri de răspuns al cortizolului semnificativ mai ridicate.

De menționat valoarea stimulilor folosiți în acest studiu, care ar putea să nu prezinte aceeași semnificație pentru toți copiii în funcție de proveniența lor culturală. Ar fi interesant de urmărit diferențele interculturale în cazul unor stimuli mult mai ecologici.

În ceea ce privește asemănarea dintre cultura americană și cea japoneză, este posibil ca aceasta să se datoreze modernizării culturale survenite ca rezultat al progresului economic și cultural. Spre exemplu, copiii din eșantionul american și japonez proveneau din familii în care părinții aveau studii universitare, comparativ cu copiii chinezi unde părinții aveau doar studii liceale, cu puține excepții studii universitare. Este astfel posibil ca practicile familiale să difere în ceea ce privește influența valorilor tradiționale în funcție de nivelul de educație al părinților.

Sullivan & Lewis³⁸ au realizat o analiză mai detaliată a expresiilor faciale negative și a indicilor comportamentali asociați în funcție de trei tipuri de contexte care declanșează frustrarea.

³⁶ Camras și colegii, *op. cit.* p. 7.

³⁷ Lewis și colegii, apud L. A. Camras, J. J. Campos, R. Campos, K. Miyake, H. Oster, T. Ujje, L. Wang, Z. Meng, *op.cit.*

³⁸ Sullivan și Lewis, *op. cit.*, p. 9

Contextele care produc frustrare sunt cele în care accesul expectat la scopuri și recompense este interzis într-un fel sau altul. Pentru ca un context să producă frustrare/afecte negative acesta trebuie să creeze fie diminuarea/reducerea, fie pierderea recompensei așteptate³⁹. Sunt descrise trei tipuri de condiții potențial frustrante:

1. **noncontingența**, care determină *pierderea controlului*:
 - rezultatul nu mai apare după mișcarea brațului;
 - rezultatul apare întotdeauna independent de mișcarea brațului.
2. **extincția**, care determină *pierderea stimulului*:
 - mișcarea brațului ca răspuns nu mai funcționează, dar nu știu de ce;
 - rezultatul nu mai apare niciodată.
3. **schimbarea contingenței (contingență parțială)**, care determină *violarea expectanței*:
 - rezultatul apare consecvent în 1/3 din timp;
 - rezultatul urmează întotdeauna în cazul unei tracțiuni a brațului, dar nu și în cazul celorlalte.

Mai întâi copiii au fost antrenați pentru învățarea contingenței: mișcarea de retragere a brațului drept determină apariția pe ecran a unor *slide*-uri și sunete muzicale. Pe parcursul frustrării, relația dintre evenimentul contingent și mișcarea brațului a fost întreruptă în trei moduri, după cum urmează:

1. *Slide*-urile și sunetele muzicale nu apar – extincția;
2. *Slide*-urile și sunetele muzicale apar cu o frecvență redusă (în 1/3 din situații) – contingență parțială;
3. *Slide*-urile și sunetele muzicale apar cu frecvența așteptată, dar independent de mișcarea brațului – noncontingență.

În cazul copiilor de 4–5 luni, noncontingența (pierderea controlului) determină semnificativ mai multe expresii caracteristice *furiei* comparativ cu extincția și contingența parțială. Atât pierderea controlului în cazul noncontingenței, cât și pierderea rezultatului în cazul extincției duc în primul rând la expresii caracteristice furiei.

Expresiile caracteristice *tristeții* au apărut mai mult în situațiile de contingență parțială comparativ cu extincția.

Pierderea controlului în timpul noncontingenței determină și mai puțină mișcare a brațului. Copiii expuși la contingență parțială și extincție au intensificat tragerea brațului semnificativ mai mult decât în cazul noncontingenței.

Studiul⁴⁰ arată că la 4–5 luni violarea expectanțelor contingente sunt deja asociate cu expresii faciale negative. Aceste date converg cu cele obținute din alte studii, care arată că numai emoțiile negative sunt exprimate atunci când scopul este blocat.

³⁹ Berkowitz, apud M. W. Sullivan, M. Lewis, *Contextual determinants of anger and other negative expressions in young infants*, „Developmental Psychology”, 39, 2003, p. 693–705.

⁴⁰ Sullivan și Lewis, *op. cit.* p. 9

Vârsta subiecților cuprinși în studiu nu permite formularea unui răspuns clar referitor la întrebarea dacă expresiile faciale sunt patternuri înnăscute (DET) sau apar ca rezultat al organizării ghidată de experiențe (DST). Aceasta întrucât până la vârsta de 5 luni organizarea expresiilor faciale s-ar fi putut produce deja. Cu toate acestea, studiul oferă o serie de indicii cu privire la efectul pe care îl are învățarea/experiența anterioară asupra organizării expresiilor faciale și a comportamentului instrumental: expresiile negative în timpul frustrării au fost mai puțin diferențiate în cazul celor care nu au atins criteriul învățării (adică au învățat contingenta mișcare-consecință) comparativ cu cei care au reușit.

Analiza componentială a zâmbetului în condițiile interacțiunii spontane dintre copil și mama sa indică faptul că pe parcursul dezvoltării tind să apară și să se stabilizeze diferite patternuri de expresivitate facială asociate cu anumite trăiri emoționale (cel puțin în ceea ce privește trăirile emoționale pozitive) în funcție de experiențele trăite de copil⁴¹.

S-au observat astfel în condiții de laborator secvențe de interacțiune „de joc” între mamă și copil. Aceste secvențe au fost urmărite timp de 6 luni, la intervale de timp de aproximativ 1 lună, începând de la vârsta de aproximativ 30 zile. În cadrul segmentelor de interacțiune în care copiii priveau fața mamei lor care zâmbea, proporția de zâmbet combinat cu gura deschisă și obrajii ridicați a crescut cu vârsta, de la 1 la 6 luni. Atunci când mama nu zâmbește sau copilul nu își privește mama, proporția de zâmbet combinat cu gura deschisă și obrajii ridicați scade.

Aceste două patternuri de interacțiune se suprapun în primele trei luni, pentru ca mai apoi zâmbetul cu gura deschisă și obrajii ridicați să crească numai în condițiile în care copiii se uitau la mama lor în timp ce aceasta zâmbea.

Zâmbetul cu obrajii ridicați crește de asemeni atunci când copiii își privesc mama care zâmbește. Zâmbetul simplu înregistrează tendința de a crește în toate perioadele de interacțiune. Proporția de obraji ridicați a prezentat tendința de a scădea în toate perioadele de interacțiune.

Se pare astfel că, o dată cu vârsta, anumite tipuri de zâmbet devin mult mai puternic legate de anumite segmente de interacțiune comparativ cu celelalte. După vârsta de 3 luni crește asocierea dintre zâmbetul cu gura deschisă și obraji ridicați și situațiile care implică împărtășirea vizuală a afectelor pozitive. De asemeni, după vârsta de 3 luni copiii devin din ce în ce mai abili în a iniția interacțiune socială, dar și discriminativi în ceea ce privește momentul în care o fac⁴².

Zâmbetul simplu apare nediscriminativ în toate perioadele de interacțiune examinate.

Este astfel posibil ca până la 1 an copiii să producă frecvent *expresii globale* pentru afecte negative sau pozitive, care uneori să încorporeze mișcări adiționale în funcție de factori situaționali sau contextuali (mai degrabă decât în funcție de emoții discrete).

⁴¹ D. S. Messinger, A. Fogel, K. L. Dickson, *What's in a smile?*, „Developmental Psychology”, 35, 1999, p. 701–708.

⁴² Kaye și Fogel, Messinger și Fogel, apud D. S. Messinger, A. Fogel, K. L. Dickson, *op. cit.*

Modul în care diferite componente ale expresiei faciale asociate cu trăirile emoționale pozitive (zâmbetul) tind să se combine și să se stabilizeze în patternuri specifice pe măsură ce copilul înaintază în vârstă poate constitui un argument în favoarea DST, arătând că experiența și situația au un rol în apariția expresiilor faciale emoționale.

Linda Camras^{43,44} a efectuat o serie de studii pentru a evidenția la copii de 5 și 11 luni expresivitatea facială în situații care sunt considerate a determina furie/frustrare (arm restraint procedure) și frică (growling gorilla). De asemenea, s-au urmărit și posibile diferențe interculturale (cultura nord-americană și cultura asiatică)

Studiile efectuate pe copii de diverse vârste, pornind de la nou născut până la debutul vârstei adolescenței, oferă o serie de date care au în primul rând valoare descriptivă.

4. EMOȚIILE CA REZULTAT AL UNUI PROCES DE EVALUARE?

În literatura de specialitate, problematica mecanismului care determină apariția și manifestarea trăirilor emoționale la copii nu a fost dezbătută în mod explicit, cele mai multe dintre studiile care oferă date în acest sens nu pornesc de la premise teoretice.

Modelul teoretic care promite a explica cele mai multe dintre datele empirice existente este cel al *teoriei relaționale* (Lazarus).

La baza determinării trăirii emoționate stă *procesul de evaluare* a stimulilor cu care se confruntă individul în cadrul relației dintre organism și mediu. Acest proces este influențat de o serie de antecedente cauzale ce țin atât de persoană (scopuri, convingeri, scheme și reprezentări mentale), cât și de mediu (cerințe, constrângeri, resurse)⁴⁵.

4.1. IMOBILIZAREA BRAȚULUI, FAȚA „ÎMPIETRITĂ” ȘI INFLUENȚA CUNOȘTINȚELOR ANTERIOARE ASUPRA EVALUĂRII SEMNIFICAȚIEI STIMULULUI

În condițiile în care brațul copilului este imobilizat pe masă, împiedicând astfel mișcarea autodeterminată, reacția inițială a copilului de 11 luni este de a zâmbi⁴⁶. Acest patern de răspuns a fost înregistrat și în cadrul procedurii „față împietrită” (*still face procedure*)⁴⁷.

⁴³ L. A. Camras, J. J. Campos, H. Oster, K. Miyake, *Japanese and American infants' response to arm restraint*, „Developmental Psychology”, 28, 1992, p. 578–583.

⁴⁴ L. A. Camras, J. J. Campos, R. Campos, K. Miyake, H. Oster, T. Ujiie, L. Wang, Z. Meng, *Production of emotional facial expressions in European American, Japanese, and Chinese infants*, „Developmental Psychology”, 34, 1998, p. 616–628.

⁴⁵ Lazarus, apud M. R. Thomas, *Recent theories of human development*, Sage Publications, 2001.

⁴⁶ L. A. Camras, J. J. Campos, R. Campos, K. Miyake, H. Oster, T. Ujiie, L. Wang, Z. Meng, *op. cit.*

⁴⁷ Segal și colegii, Tronick și colegii, apud Camras și colegii, *op. cit.*

Zâmbetul poate fi considerat în aceste situații atât indice al trăirii emoționale pozitive, cât și indice al încercării de a modifica o situație neplăcută. Este posibil ca în interacțiuni anterioare cu mama sau cu alte persoane copilul să fi învățat că zâmbetul (social) este o metodă eficientă de a modifica starea celeilalte persoane sau de a iniția o situație de joc. Astfel, zâmbetul inițial constatat în cadrul procedurilor mai sus menționate poate să fie un indicator al inițiativei de a induce o serie de modificări în mediu. Această interpretare nu exclude însă posibilitatea ca acest zâmbet inițial să fie și indice al trăirii emoționale pozitive. Semnificația inițială acordată situației de către copil poate fi cea de interacțiune socială, care în trecut s-a asociat cu trăiri afective pozitive de bucurie. Evaluarea permanentă a dinamicii interacțiunii (evaluare atât a efectelor propriilor acțiuni, cât și a reacțiilor celeilalte persoane) duce la modificarea trăirii emoționale semnalate de expresia facială și/sau corporală.

4.2. CONSTRUIREA ZÂMBETULUI CA INDICE AL CONSTRUCȚIEI REACȚIEI EMOȚIONALE POZITIVE LA INTERACȚIUNE SOCIALĂ

Interacțiunea cu mama sau cu un adult semnificativ din viața copilului determină, în funcție de caracteristicile acestei interacțiuni, construirea unui mediu securizant pentru copil ce se asociază cu o stare de bine (ca opus al stării de distres). Această relație se construiește treptat începând de la naștere. Zâmbetul cu gura deschisă și obrajii ridicați (expresie facială asociată trăirii emoționale de bucurie – Eckman) pare a se constitui în indice al răspunsului emoțional la interacțiunea pozitivă cu mama în primele trei luni de viață^{48,49}. După vârsta de trei luni, copilul zâmbește cu gura deschisă și obrajii ridicați numai în condițiile în care își privește mama, iar aceasta îi zâmbește. Acest aspect poate fi interpretat și ca un argument în favoarea procesului evaluării: pe măsură ce se construiește relația dintre copil și adultul care are grijă de el/ea se diferențiază tot mai mult episoadele de interacțiune în funcție de intensitatea trăirilor pe care o produc, iar ulterior evaluarea stimulilor caracteristici unei interacțiuni (prezența privirii sau a zâmbetului mamei, direcționarea propriei priviri către fața mamei și combinarea acestora) determină o anumită stare emoțională pozitivă^{50,51}.

4.3. FURIA CA REZULTAT AL FRUSTRĂRII

Frustrarea este considerată a determina trăiri emoționale negative⁵². Contextele care provoacă frustrare sunt cele în care accesul expectat la anumite scopuri sau

⁴⁸ D. S. Messinger, A. Fogel, K. L. Dickson, *All smiles are positive, but some smiles are more positive than others*, „Developmental Psychology”, 37, 2001, p. 642–653.

⁴⁹ D. S. Messinger, A. Fogel, K. L. Dickson, *What's in a smile?*, „Developmental Psychology”, 35, 1999, p. 701–708.

⁵⁰ D. S. Messinger, A. Fogel, K. L. Dickson, *All smiles are positive, but some smiles are more positive than others*, „Developmental Psychology”, 37, 2001, p. 642–653.

⁵¹ D. S. Messinger, A. Fogel, K. L. Dickson, *What's in a smile?*, „Developmental Psychology”, 35, 1999, p. 701–708.

⁵² Berkovitz, apud Sullivan și Lewis, *op. cit.* p. 9.

recompense este violat. Prin urmare a reacționa emoțional la astfel de contexte presupune evaluare prin prisma cunoștințelor anterioare despre situația respectivă. În mod generic situațiile care provoacă frustrare provoacă și trăiri afective negative, studiile existente menționând atât furia, cât și tristețea⁵³. Diferite situații frustrante produc inițial trăiri afective de furie de intensitate diferită, în funcție de natura violării contingenței așa cum am menționat anterior. Aceste reacții emoționale sunt, însă strict dependente de învățarea anterioară a contingenței, ceea ce poate însemna că cel puțin furia (pentru studiul de față) apare ca rezultat al evaluării în funcție de reprezentările mentale existente. Astfel, la vârsta de 4-5 luni numai copiii care anterior au învățat contingența au manifestat ulterior furie.

Furia apare nu numai ca rezultat al evaluării prezenței contingenței, ci și ca rezultat al evaluării propriilor resurse de a face față situației. S-au înregistrat mai multe expresii de furie ca răspuns la noncontingență (unde nu se poate face predicție cu privire la comportamentul care ar putea avea succes în instalarea contingenței) comparativ cu extincția⁵⁴. Date similare au fost obținute și în cadrul procedurii experimentale a apropierei unei persoane străine. Copiii au manifestat mai multe expresii de îngrijorare în condițiile în care erau imobilizați în scaunele lor decât atunci când li se dădea oportunitatea de a se mișca liber prin cameră⁵⁵.

4.4. REACȚII LA EVENIMENTE IMPOSIBILE

Ca răspuns la evenimente considerate imposibile (o jucărie care a fost în mod constant retrasă de sub o pătură este înlocuită în mod inexplicabil cu o alta), copiii în vârstă de 11 luni sunt evaluați ca manifestând semnificativ mai multă surpriză comparativ cu răspunsurile la evenimente care au fost experiențiate anterior și față de care se presupune că și-au format o serie de expectanțe⁵⁶. Surpriza se manifestă nu atât ca expresie facială, cât mai degrabă ca manifestări comportamentale: privesc mai mult timp evenimentul imposibil⁵⁷, corpul devine nemișcat^{58, 59}, fața este „sobă”, agitația încetează⁶⁰.

De asemenea, Hiatt, Campos și Emde au identificat, în 1979, reacții de surpriză la evenimente așa-zis imposibile: dispariția/evaporarea unui obiect (un obiect pare să dispară instantaneu) și schimbarea jucăriei sub pătură⁶¹.

⁵³ Sullivan și Lewis, *op. cit.* p. 9.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ Lewis și Rosenblum, apud Sullivan & Lewis, *op. cit.* p. 9.

⁵⁶ L. A. Camras, T. Ujiie, K. Miyake, L. Wang, A. Murdoch, Z. Meng, S. Dharamsi, H. Oster, H. Cruz, J. J. Campos, *Observing emotions in infants: facial expression, body behavior, and rater judgements of responses to an expectancy-violating event*, „Emotion”, 2, 2002, p. 179–193.

⁵⁷ Baillargeon, Baillargeon, Spelke și Wasserman; Ramsay și Campos; Scherer și colegii, apud Camras și colegii, *op. cit.*

⁵⁸ Scherer și colegii, apud Camras et al., *op. cit.*

⁵⁹ L. A. Camras, T. Ujiie, K. Miyake, L. Wang, A. Murdoch, Z. Meng, S. Dharamsi, H. Oster, H. Cruz, J. J. Campos, *op. cit.*

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ *Ibidem*.

Tabelul 3

Trăiri emoționale, expresivitate facială și situații declanșatoare

VÂRSTA	TIPUL DE EXPRESIE	TRĂIREA EMOTIONALĂ	SITUAȚIA
34-70 ore	Plânset – vocalizare audibilă, intermitentă, grimase faciale, activitate motrică crescută ^{62,63} .	Distres.	Stimul sonor – plânsetul unui alt nou-născut.
1–3 luni	Zâmbet cu gura deschisă și obraji ridicați. Zâmbet cu obraji ridicați.		O privește pe mama, mama zâmbește ⁶⁴ . Nu o privește pe mama, mama nu zâmbește ⁶⁵ .
2–3 luni	Zâmbet timid. Privire și direcție a capului simultană. Mișcare de îndoire a brațului ⁶⁶ .	Trăire emoțională de tip social.	Interacțiune cu adulți familiari, interacțiune cu persoane străine, privirea propriei persoane în oglindă.
3–6 luni	Sprâncene încruntate. Gura deschisă în formă pătrată (engl. Square like shape of the mouth).	„Furie” ⁶⁷	
	Zâmbet cu gura deschisă și obraji ridicați. Zâmbet cu obraji ridicați.		O privește pe mama, mama zâmbește ⁶⁸ .
4 luni	Caracteristice pentru interes/surpriză ⁶⁹ .	Interes/surpriză.	Percepere expresiilor emoționale ale adultului. Joc Peekaboo – cu schimbarea expresiilor emoționale.
	Expresia de furie.	Trăire emoțională negativă	Violaarea contingenței: extincție, contingență parțială, noncontingență ⁷⁰ .

⁶² A. Sagi, M. L. Hoffman, *Empathic distress in the newborn*, „Developmental Psychology”, 12, 1976, p. 175–176.

⁶³ M. L. Simner, *Newborn's response to the cry of another infant*, „Developmental Psychology”, 5, 1971, p. 136–150.

⁶⁴ D. S. Messinger, A. Fogel, K. L. Dickson, *All smiles are positive, but some smiles are more positive than others*, „Developmental Psychology”, 37, 2001, p. 642–653.

⁶⁵ *Ibidem*.

⁶⁶ V. Reddy, *Coyness in early infancy*, în „Developmental Science”, 3, 2000, p. 186.

⁶⁷ C. Izard, C. Fantauzzo, J. Castle, M. Haynes, M. Rayias, P. Putnam, *The ontogeny and significance of infants' facial expressions in the first 9 months of life*, „Developmental Psychology”, 31, 1995, p. 997–1015.

⁶⁸ D. S. Messinger, A. Fogel, K. L. Dickson, *All smiles are positive, but some smiles are more positive than others*, „Developmental Psychology”, 37, 2001, p. 642–653.

⁶⁹ D. P. F. Montague, A. S. Walker-Andrews, *Peekaboo a new look at infants' perception of emotion expressions*, „Developmental Psychology”, 37, 2001, p. 826–838.

⁷⁰ Sullivan și Lewis, *op. cit.* p. 9

Tabelul 3 (continuare)

5 luni	Față plângăcioasă (<i>engl.</i> Cry face). Mișcare activă (moderat către intens). Vocalizare negativă (moderată către intensă) ⁷¹ .	Trăire emoțională general negativă.	Procedură de tip imobilizarea brațului.
6 luni	Zâmbet generic – colțurile gurii ridicate. Vocalizare neutră sau pozitivă.	Bucurie	Când privesc direct către fața mamei lor ^{72 73} , când mama zâmbeste ⁷⁴ .
10 luni	Zâmbet Duchenne.	Emoție pozitivă	Când mama se apropie zâmbind ⁷⁵ .
	Zâmbet fără ridicarea obrajilor.		Apropierea unui străin impasibil ⁷⁶ .
11 luni	Zâmbet Duchenne ⁷⁷ .	Considerat a reflecta trăire emoțională pozitivă ⁷⁸ . Prezent atât în cultura Nord-Americană și Europeană, cât și în cultura Asiatică (Chineză și Japoneză).	
	Zâmbet non-Duchenne ⁷⁹ .	Considerat a reflecta o trăire emoțională de tip non-bucurie, cu rol (cel puțin uneori) social ⁸⁰ . Prezent atât în cultura Nord-Americană și Europeană, cât și în cultura Asiatică (Chineză și Japoneză).	

⁷¹ L. A. Camras, J. J. Campos, H. Oster, K. Miyake, *Japanese and American infants' response to arm restraint*, „Developmental Psychology”, 28, 1992, p. 578–583.

⁷² Y. van Beek, B. Hopkins, J. B. Joeksmas, *Development of communicative behaviors in preterm infants: the effects of birthweight status and gestational age*, „Infant Behavior and Development”, 17, 1994, p. 107–118.

⁷³ M. K. Weinberg, E. Z. Tronick, *Beyond the face: an empirical study of infant affective configurations of facial, vocal, gestural, and regulatory behaviors*, „Child Development”, 65, 1994, p. 1503–1515.

⁷⁴ K. Kaye, A. Fogel, *The temporal structure of face-to-face communication between mothers and infants*, „Developmental Psychology”, 16, 1980, p. 454–464.

⁷⁵ D. S. Messinger, A. Fogel, K. L. Dickson, *All smiles are positive, but some smiles are more positive than others*, „Developmental Psychology”, 37, 2001, p. 642–653.

⁷⁶ *Ibidem*.

⁷⁷ L. A. Camras, J. J. Campos, R. Campos, K. Miyake, H. Oster, T. Ujiie, L. Wang, Z. Meng, *Production of emotional facial expressions in European American, Japanese, and Chinese infants*, „Developmental Psychology”, 34, 1998, p. 616–628.

⁷⁸ P. Ekman, R. J. Davidson, W. V. Friesen, *Emotional expression and brain physiology II: The Duchenne smile*, „Journal of Personality and Social Psychology”, 58, 1990, 342–353.

⁷⁹ L. A. Camras, J. J. Campos, R. Campos, K. Miyake, H. Oster, T. Ujiie, L. Wang, Z. Meng, *op. cit.*

⁸⁰ P. Ekman, R. J. Davidson, W. V. Friesen, *op. cit.*

Tabelul 3 (continuare)

	Gură specifică plânsului. Sprâncene coborâte. Adâncirea fantei nosolabiale Sprâncene ridicate și contractate ⁸¹ .	Considerate a reflecta exclusiv trăire afectivă general negativă la această vârstă ^{82,83} .	Manifestate semnificativ în situații aversive (arm restraint, procedure, growling gorilla procedure ⁸⁴ .
2 ani	Zâmbet. Privire și direcție a capului simultană. Mișcare de îndoire a brațului ⁸⁵ .	Trăire emoțională de tip social.	interacțiune cu adulți familiari, interacțiune cu persoane străine, privirea propriei persoane în oglindă.
5–13 ani	Frunte netedă. Obrajii ridicați. Colțurile gurii ridicate ⁸⁶ .	Bucurie	Trăirile emoționale ale altor persoane ⁸⁷ .
	Colțurile gurii orientate în jos. Buza de jos împinsă către sus. Colțurile interioare ale pleoapei superioare ridicate. Sprâncenele apropiate către interior.	Tristețe	
	Sprâncenele coborâte și unite. Nărilor largite. Ochii micșorați prin coborârea sprâncenelor. Gură rectangulară sau buzele strâns presate.	Furie	
	Sprâncene drepte, ușor ridicate și unite. Nărilor micșorate. Ochii micșorați. Pleoape ridicate. Colțurile gurii strânse sau retractate.	Frică	

⁸¹ L. A. Camras, J. J. Campos, R. Campos, K. Miyake, H. Oster, T. Ujiie, L. Wang, Z. Meng, *op. cit.*

⁸² H. Oster, *Facial expression as a window on sensory experience and affect in newborn infants*, în: *What the face reveals: basic and applied studies of spontaneous expression using the Facial Action Coding System (FACS)*, Ekman și Rosenberg (eds), New York, Oxford University Press, 1997.

⁸³ H. Oster, D. Rosenstein, *Baby FACS: analyzing facial movements in infants*, Unpublished Manuscript, 1996.

⁸⁴ L. A. Camras, J. J. Campos, R. Campos, K. Miyake, H. Oster, T. Ujiie, L. Wang, Z. Meng, *op. cit.*

⁸⁵ V. Reddy, *op. cit.*, p. 20.

⁸⁶ Strayer și Roberts, *op. cit.* p. 7.

⁸⁷ *Ibidem*.

Tabelul 3 (continuare)

	Sprâncene ridicate. Ochi mariți și rotunjiți. Gura deschisă.	Surpriză	
	Sprâncenele apropiate și coborâte. Nările lărgite. Ochi micșorați. Obraji ridicați. Gura tensionată. Protruzia buzei inferioare.	Dezgust ⁸⁸	

⁸⁸ *Ibidem.*